

УДК 340.12(477)«18»

С. Д. СВОРАК,*доктор історичних наук, професор,
начальник факультету з підготовки фахівців міліції громадської безпеки
Харківського національного університету внутрішніх справ*

НАРОДОВЛАДДЯ В УКРАЇНІ У ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНИХ КОНЦЕПЦІЯХ ХІХ СТ.: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Розглянуто філософсько-правовий аспект генези і трансформації інституту народовладдя в Україні у теоретичних трактатах провідних істориків держави та права ХІХ ст.

Державотворчі процеси українського національного життя важко тлумачити без усвідомлення одного вкрай важливого поняття – народовладдя. Це одна із найскладніших філософсько-правових категорій, яка торкається широкої сфери людських відносин та життєдіяльності суспільства в цілому. Сімдесятирічне панування компартійної держави з її ідейно-світоглядним тоталітарним баченням класової сутності держави так і не змогло усунути із сфери суспільної свідомості ідею національної держави з її демократичною владою, яка виступає чи не головною передумовою соціального примирення різних соціальних груп українського соціуму. Двадцятирічний період українського національного відродження поступово спонукав українське суспільство, яке за час імперського поневолення втратило свій історично сформований споконвічний зміст народовладдя і досі несе в собі залишки панування сусідніх держав, в основному Росії і Польщі, за його регенерації та повернення до історичних джерел. Саме державницька імперська політика Росії у формі референції сягає на Заході України русофобії, на Сході і Півдні – русофільства. Парадокс сучасного українського національного державотворення полягає в тому, що ідея народовладдя, демократії втілюється в образі західноєвропейського «дрес-коду» правлячих політичних сил.

Демократія в українській суспільній свідомості і науково-теоретичній думці набула певної форми сакрального таїнства, що має приваблювати світ. Проте ідея демократії в українському державотворенні нині набуває прогресуючого занепаду на тлі успадкованої від більшовицького режиму однопартійної монолітності, яка спирається передусім на кланово-олігархічну економіку. Для реконструкції українського державотворення важливо, поперше, великомасштабне ідейно-світоглядне навернення абсолютної більшості суспільства до нового розуміння демократії; по-друге, фо-

рмування добре сконсолідованого громадянського суспільства; по-третє, відродження українських національних народовладних традицій, які здатні значно доповнити наші знання про зміст і обсяг категорії «демократія».

Важливим теоретико-методологічним принципом дослідження категорії «народовладдя» є комплексний підхід, який враховує соціально-економічні, політичні, ідейно-світоглядні й етичні аспекти даної проблеми, та принцип єдності історичного й логічного розвитку вказаного феномена і ноумена. Ідея народовладдя як одна із форм вираження державного устрою і політичної сутності людини виникла на певній стадії розвитку людського самоорганізованого суспільства, а отже, має історичний характер. Методи теоретичного дослідження державного устрою, безумовно, були розроблені в застосуванні до його історичних форм.

У цьому контексті філософсько-правова наукова думка має два об'єкти дослідження: перший – це дійсне, історично фіксоване народовладдя як феномен, його загальні характеристики, зокрема інститути влади, сформовані за безпосередньої участі народу; другий – ідея і поняття народовладдя як ноумени, які є складовою частиною знань про державний устрій, в якому інститути влади є безпосереднім виявом волі народу або його обраних представників. Головна мета нашої статті полягає в тому, щоб розрізнити науку про демократичний устрій та конкретно історичні реалії, які є буттєвою нивою державознавчих досліджень.

У наш час спектр знань про демократію дедалі більше уподібнюється мозаїці, в структурі якої знання про феномен і ноумен народовладдя поєднані розрізненими зв'язками з порушеною логікою, а тому є мозаїчними з рефлексією механічної асоціації. Така структура поглядів на демократію може бути досить обґрунтованою лише за допомогою критичного розгляду змісту політико-правових вчень дослідників. Сучасна українська наукова думка повна таких комбінацій,

однак для об'єктивного дослідження та аналізу інституту народовладдя в наукових працях українських вчених, які значною мірою використовували теоретичні здобутки державознавства з метою критичного тлумачення історії держави і права української нації, важливо прийняти ті твердження, які стосуються реальних наукових здобутків. Схема, на якій традиційно базуються наукові знання про історичні концепції народовладдя будь-якої нації, будується на відношенні історичної і логічної єдності.

Концепція історії держави і права українського народу, успадкована від ідеології імперських держав, у складі яких протягом століть перебували українські землі, залишається моделлю, схемою екстраполяцій з антиукраїнським змістом. Так, сучасні знавці історії держави і права України висновують свої твердження про феодальний устрій Київської Русі не з вивчення історичних реалій, а з теоретико-методологічного арсеналу марксизму-ленінізму. Стара догма єдиного руського історичного кореня української, білоруської і російської націй та їх держав трансформується у сьогодення, й марксистсько-ленінська догма формаційного класово-антагоністичного розвитку держав є формально-логічно хибною проекцією теоретичного догматизму на події державного життя минулого. Якщо викинути із теоретико-методологічного арсеналу знань про державу і право вказані догми, то, з точки зору цивілізаційного підходу, потрібно зіставити наукові думки про стадії розвитку народовладдя української держави із реальними фактами, подіями національно-державницького життя української спільноти, взятого в його історичній цілісності й послідовності.

Проблема пізнання народовладдя в українській історії держави і права, з якою стикалися дослідники XIX–XX століть, на поверхні є проблемою втиснення іншоетнічного та іншонаціонального державницького досвіду в українську державно-правову історичну канву. Безперечно, теоретико-методологічне мислення найвиразніше охоплює сутність речі, класифікує її ознаки, характерні риси й забезпечує організацію дослідження державного устрою, його основних інститутів влади в єдності із свідомою діяльністю людей. Ф. Енгельс у праці «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії» вказав на те, що єдиним правильним методологічним шляхом розкриття сутності суспільних законів, механізмів їх дій є обов'язкове врахування суспільної свідомості. На його переконання, «в історії суспільства діють люди, наділені свідомістю, які чинять обмірковано чи під впливом пристрасті, прагнуть до певної цілі, мети» [1, с. 305–306].

Концепт народовладдя в державному устрої української нації, його історичному вимірі, навіть при застосуванні арсеналу теоретико-методологічних логічних інструментів неможливо апіорі втиснути у висновки без осмислення загальновідомих реальних історичних подій. Свідоме чи несвідоме їх ігнорування призводить до грубої фальсифікації державного устрою української нації на різних стадіях її розвитку. Навіть сучасні автори підручників з історії держави і права України виявляють свою неспроможність подолати догму про феодальний устрій Київської Русі, Галицько-Волинської і Литовсько-Руської держав. Залишаючи питання про те, що державний устрій української національної держави був досить сильно спотворений, слід вказати на те, що вже на початку XIX ст. дослідники засвідчили, що в Київській Русі всі інститути влади підпорядковувалися віче.

Один із перших дослідників державного устрою руських земель В. Сергієвич, спираючись на літописні свідчення та хроніки зарубіжних авторів, довів, що «віче як явище звичаєвого права існує з давніх-давен» [2, с. 45–46]. Здійснивши самостійне дослідження, автор сміливо заперечив існуючу на той час думку про племінний устрій, у якому вожді племен були водночас і «вертовими» правителями. Згідно з його висновками, «навала татар уперше ознайомила руські князівства з владою, з якою не можна входити в угоду, якій треба коритися безумовно. Ґрунт для розвитку вічевої діяльності був відразу знищений» [3, с. 34]. Характеризуючи роль віча в історичному вимірі, В. Сергієвич слушно доводить існування інституту народовладдя до татаро-монгольської навали на руські землі. Автор логічно виводить різницю між державним устроєм слов'ян і татаро-монгол, указуючи на те, що між ними і не могло бути жодних політичних відносин.

Теза, обґрунтована В. Сергієвичем, ще на початку XX ст. всупереч тим, хто до цього часу обстоює феодальний державний устрій руських земель, уже заклала підвалини критичного методу в історії держави і права. На жаль, даним методом і сьогодні в науковому доробку не користується ряд дослідників історії держави і права України.

Дослідники історії держави і права України за своїми ідейно-світоглядними уподобаннями використовують різні філософсько-правові та філософсько-політичні категорії і критерії в поділі суспільства на панівні і пригноблені соціальні верстви. Деякі сучасні історики держави бездоказово стверджують, що під поняттям «руські землі» вони розуміють територію, що

була власністю організованого в державу експлуататорського класу, який за допомогою своїх органів влади встановлює на певній території своє адміністративне членування, підпорядковує її населення загальним публічно-правовим нормам, присилує його до утримання державного апарату [4, с. 166]. Фактично усі ці складники теоретичного мислення були внесені марксизмом-ленінізмом і є логічним наслідком одного концептуального каркасу – формаційного підходу до історії держави і права та її класової сутності. Для представників марксистсько-ленінської теорії з її методологічним арсеналом одним із найголовніших завдань було переорієнтувати європейську політичну й державно-правову думку на оновлений класово-партійний підхід до історії держави і права. Для московського більшовизму така теоретико-методологічна засада дослідження історії держави і права була об'єктивною необхідністю. Вожді більшовизму після захоплення влади і розбудови СРСР подбали про те, щоб учені сліпо довіряли та розвивали їх теорію походження й розвитку держави і як аксіому приймали ідею про класово-антагоністичну сутність історичних форм держав, що існували раніше і завершилися капіталізмом, у рамках якого визріли передумови для революційного переходу до народоправства через стадію соціалізму до комунізму.

Ось чому середньовічна історія держави і права України висвітлювалася з вимогою критичної прив'язки до феодального соціально-економічного устрою й монархічної державності. Сьогодні, коли вже не існує тоталітаризму в ідеології та марксистсько-ленінської методології в науці, вчені повинні уникати теоретико-методологічних шаблонів, щоб об'єктивно з'ясувати реальні історичні факти, які допоможуть доповнити теоретичні висновки про вічевий устрій руських земель від Київської Русі до Литовсько-Руської доби та сформувати суто науковий погляд на державний народоправний лад української нації.

Марксистсько-ленінські теоретико-методологічні засади, що заклали підвалини визначення загального плану історії монархічного державного устрою української нації від Київської Русі до проголошення Української Народної Республіки апіорі нав'язують антиукраїнський погляд на сутність нашого державного життя. Після проголошення незалежності дослідники повільно повертаються до об'єктивного й неупередженого вивчення історії української національно-демократичної держави. Через поглиблений аналіз праць та наукових трактатів ХІХ–ХХ століть, які розглядали меха-

нізми управління середньовічною козацькою українською державою ученням шляхом прискіпливого вивчення реальних фактів державницького життя української нації. Особливої уваги заслуговують праці С. Десницького, першого на Наддніпрянщині вітчизняного доктора і професора права, який започаткував українську і російську юриспруденцію, був палким прихильником природних прав людини та ідеї договірного походження держави [5, с. 70–88].

Аналізуючи філософсько-правовий аспект поняття народовладдя, звернімося до праць ідеологів Європейського Просвітництва, до їх ролі народу у формуванні держави і права. Ж.-Ж. Руссо, висловлюючи розуміння ідей природного права і договірного походження держави, виокремлює народ як її творця. Тому замість деспотичної волі, яка нав'язує пасивному народу те, що деспот вважає за добре для нього, Ж.-Ж. Руссо висунув ідею загальної волі з боку самого народу як єдиного цілого, що домагається здійснення свого інтересу як єдиного цілого [6, с. 145]. Тим самим філософ стверджує, що процеси державотворення тісно пов'язані із соціально-економічними та іншими життєво важливими інтересами суспільства і всіх його соціальних структур.

Маючи намір сформулювати загальнотеоретичну модель формування і розвитку народовладдя в українській історії держави і права, знаходимо ідейне ядро цього проекту. Його сутність полягає в тому, що народ сам творить свою історію держави і права. Категорія «народовладдя» передбачає низку визначень, які можуть бути застосовані у дослідженні історії держави і права України. У сучасних теоретико-правових дослідженнях категорія «народовладдя» визначається різними авторами неоднозначно. Частина з них, зокрема Ю. Пивоваров і А. Фурсов, характеризуючи народовладдя, спирається на висловлювання А. Лінкольна: «Правління народу, через народ і для народу» [7, с. 203]. Конструктивна рефлексія підказує, що народовладдя, у розумінні А. Лінкольна, є похідною від волі народу («of»), реалізується цим же народом («by»), у його ж власних інтересах («for»). Д. Шапсугов вважає, що народовладдя має в собі три складники: по-перше, суверенність народу; по-друге, участь народу в реалізації владної волі; по-третє, підпорядкування і корегування з боку народу державних інститутів влади на забезпечення своїх соціальних потреб, інтересів, умов життя [8, с. 17].

Вдалу, на наш погляд, характеристику сучасній демократії надав А. Уайтхед. У своїх філософських трактатах він підкреслював, що «сучасна демократія є комплексами віри, яка

впливає із людських прагнень, бажань, волін і устремлінь і, водночас, силою, що живить їх» [9, с. 395]. Наведена думка служить методологічним принципом у тому розумінні, що наділяє народ як творця державного життя інтересами і прагненнями, які взаємопроникають між собою за для реалізації базових інтересів. Загальний погляд А. Уайтхеда на демократію містить досить істотну для історії народовладдя в українському державотворенні концепцію, оскільки історія державного устрою будь-якої нації змінюється, проходить певні стадії розвитку, у ході яких формуються притаманні тільки їй характерні ознаки. Тому погляди вітчизняних вчених на загальну сутність та специфічні риси української народовладної традиції в державному житті нації повинні базуватися на цій доктрині.

Першим, хто при вивченні історії держави і права України звернувся до дослідження життя народу та його державних інститутів влади, був М. Костомаров. Він переорієнтував історичну науку на дослідження народного життя, хоча загалом і не усвідомлював з усією ясністю його державотворчу роль. Науковий погляд М. Костомарова на історію народного життя ширший і глибший, ніж у його попередників. Автор «Закону Божого», розробляючи народовладдя, базує його на концепціях «українській дух», «українська раціональна демократія», «братерське співжиття», «руські народності» тощо. Тож бачимо, що вже в середині XIX ст. М. Костомаров, досліджуючи історичне життя українського народу, не піддався впливу ідеї Маркса – Енгельса, базував наукові концепції думку на життєвих, реальних, дійсних, а не уявних підвалинах чи ідеях К. Маркса та Ф. Енгельса. Він доводить, що основні віхи історії життя українського і російського народів виокремлюють підвалини, на яких був укладений союз: «Україна пристала до Московщини і поєдналася з нею як єдиний люд слов'янський... Але скоро побачила Україна, що попалася у неволю, бо вона по своїй простоті не пізнала, що там був цар Московський, а цар Московський усе рівно було, що ідол і мучитель» [10, с. 26–28].

М. Костомаров довів, що український народ у складі Московії відхилився від свого історично обраного в минулому шляху побудови народоправної держави і зробив висновок, що «голос України не затих. І встане Україна із своєї могили... і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні боярина, ні кріпака, ні холопа – ні в Московщині, ні в Польщі... Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою. Війна за свободу, яка тільки єсть

в історії, є найголовніше діло, яке можна знайти в історії» [11, с. 30]. М. Костомаров не вдовольнився лише одним застереженням правителів Московії і Речі Посполитої, а пішов у своїх роздумах про сторичну долю України далі, вказавши, що війна за свободу для українського народу, який був державною нацією з традиційним народовладдям, є справою святою і необхідною, щоб майбутньому піднятися за свободу, увійшовши в природне для нього рівноправне існування в геополітичному просторі Європи.

П. Радько вважає, що серед вітчизняних дослідників українського народного життя М. Костомаров мав той особливий різновид думки, яка глибше й ширше визначає українську політичну й державницьку культуру: «Вчений дуже добре знав і українське, і російське народне життя... вже в давні часи позначилася велика різниця між обома народами в сфері політичного і громадського життя, релігії, культурного побуту. Уже в перших століттях свого існування плем'я українське мало своєю визначальною прикметою перевагу свободи особистості, а великоруське – перевагу громади» [12, с. 226–227]. Усі виявлені М. Костомаровим різновиди народного життя українців і росіян, попри те, що вони слов'янські народності, свідчать про різні вдачі до державного життя: українці – до звеличення свободи й особи, а росіяни – до звеличення держави і общини. Він у своїх висновках дотримувався думки, що український народ здібний до праці, прихильний до поезії, не поділяє в політиці і державному житті жорстокості, одноосібної влади.

Для представників народницького напрямку в дослідженні історії України характерним було осмислення історичних подій і фактів із застосуванням теоретико-методологічного інструментарію, розробленого мислителями європейського Просвітництва. Наслідком цього стало те, що дослідники українського народного життя, не маючи ідейно-світоглядної антимосковської чи антипольської упередженості, а навпаки, бажаючи об'єктивно осмислити історичні відносини сусідніх з Україною держав, виступили з критикою імперської політики Московії і Речі Посполитої. Наприклад, В. Антонович зробив свої висновки про драматичні події, які стосувалися Польщі і Росії в їх прагненні силою захопити та утримати українські землі. Дослідники наукової спадщини В. Антоновича зазначають, що для його висновків властиві «наукова об'єктивність і безсторонність», він «дуже рідко і в надзвичайно обережній політичній формі давав відчутти свої загальні погляди, свою філософію української історії» [13, с. 199].

Поглиблений аналіз концепції вітчизняної політико-правової думки XIX ст. про народовладдя в історії держави і права України дозволяє зробити **висновок**, що теоретичні й методологічні засади, якими користувалися науковці, дали можливість їм уперше об'єктивно, критично окреслити українську історичну дійсність, виробити загальний погляд на сутність народу і народовладдя в державницькій традиції. Проте у XX ст. ситуація на науковій ниві української думки різко змінилася. Більшовизм нав'язав марксистсько-ленінську теоретико-методологічну базу дослідження історії держави і права й змусив думати саме в той спосіб, що держава – це наслідок класово-антагоністичних економічних відносин, що народ був позбавлений прав на участь у формуванні інститутів влади.

Попри певні відмінності у розумінні народовладдя в концепціях прогресивних дослідників XIX–XX ст. об'єднувальним є уявлення про те, що народ здатний при втраті своєї державності трансформувати у своїй самосвідомості раціонально-практичний наратив волелюбності, що часто приховує нестримний у своєму

прагненні до свободи демократичний інтерес. Так, приміром, коли польська шляхта разом із католицькою церквою «розпочала натиск, – пише Д. Дорошенко, – в цей критичний час виступає на громадську арену верства українського суспільства – міщанство, енергійно бореться за рятування віри й народності» [14, с. 176]. Тут, на наш погляд, треба виділити два аспекти вказаної проблеми: методологічно суб'єктивний і об'єктивний, а саме формування національного народовладного мислення, менталітету, мови, самосвідомості. Народовладний контекст українського національного менталітету, суб'єктивного в найширшому розумінні, включає волелюбність і розвинутий індивідуалізм і є тією силою, яку майже неможливо знищити. Закріплена в мові, самосвідомості, історичній пам'яті нації, її ментальності народовладна традиція є найсильнішим національним почуттям, позаяк воно існує в суб'єктивності невимовним бажанням відновити своє державне життєдайне лоно в умовах, коли нація перебуває в складі імперської держави, влада якої зневажає її національно-традиційний демократизм.

Список використаної літератури

1. Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский. – Тверь : ЛЕАН ; М. : АГРАФ, 2001. – 448 с.
2. Горелов М. Є. Цивілізаційна історія України / М. Є. Горелов, О. П. Моця, О. О. Рафальський. – К. : Ексо, 2006. – 632 с.
3. Дорошенко Д. І. Нарис історії України / Д. І. Дорошенко. – Л. : Світ, 1991. – 573 с.
4. Колінгвуд Р. Дж. Ідея історії / Р. Дж. Колінгвуд. – К. : Основи, 1996. – 615 с.
5. Костомаров М. І. Закон Божий : книги буття українського народу / М. І. Костомаров. – К. : Основи, 1991. – 138 с.
6. Костомаров М. І. Слов'янська міфологія / М. І. Костомаров. – К. : Основи, 1994. – 208 с.
7. Енгельс Ф. Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії : твори : у 50 т. Т. 21 / Ф. Енгельс, К. Маркс. – К. : Політвидав України, 1964. – С. 257–302.
8. Мироненко О. М. Зародження і розвиток політичної думки в Україні (X–початок XX ст.) / О. М. Мироненко // Політологія / за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. – К. : Академія, 2001. – С. 70–88.
9. Михальченко М. Україна доби межичасся. Блиск та убозтво куртизанів / М. Михальченко, З. Самчук. – Дрогобич : Відродження, 1998. – 293 с.
10. Основи політології : курс лекцій / под ред. В. П. Пугачева. – М. : Знання, 1992. – 385 с.
11. Радько П. Г. Національні традиції державотворення в українській історіографії та політичній літературі XIX–XX ст.: концепції, ідеї, реалії / П. Г. Радько. – К. : Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1999. – 385 с.
12. Сергеевич В. И. Вече и Князь. Русское государственное устройство и управление во времена князей Рюриковичем / В. И. Сергеевич. – М. : Тип. А. И. Мамонтова, 1867г. – 424 с.
13. Третя Академія пам'яті Володимира Антоновича (м. Київ, 11–12 груд. 1995 р.) : доп. і матеріали : Ч. 1. – К. : Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1996. – 224 с.
14. Уайтхед А. Н. Избранные работы по философии / А. Н. Уайтхед ; пер. с англ. общ. ред. и вступ. ст. М. А. Кисселя. – М. : Прогресс, 1990. – 720 с.

Надійшла до редколегії 24.09.2012

СВОРАК С. Д. НАРОДОВЛАСТІЕ В УКРАИНЕ В ГОСУДАРСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ КОНЦЕПЦИЯХ XIX В.: ФИЛОСОФСКО-ПРАВОВОЙ АСПЕКТ

Рассмотрен философско-правовой аспект генезиса и трансформации института народовластия в Украине в теоретических трактатах ведущих историков государства и права XIX века.

SVORAK S. DEMOCRACY IN UKRAINE IN STATE AND POLITICAL CONCEPTS OF XIX CENTURY: PHILOSOPHICAL AND LEGAL ASPECT

Philosophical and legal aspect of democracy's genesis and transformation in Ukraine is considered in theoretical tractates of leading historians of XIX century's state and law is researched.